* د . محمد مظفر الادهمي *

بەغدا ١٩١٧

* پێویستە لەسەر ئەو کەسانەی نکووڵی لە ئەفسوونی ئەم شارە دەکەن دەمەو ئێواران لە لای ژووروی رووبارەکەوە رابوەستن تاچاویان بەداکشانە باریکەلانە کەی ئەم رووبارە بکەوێتو ببینن چۆن مزگەوتو منارە کووژەکەییەکان لەگەڵ تیشکی خۆری لاربووەوەدا تێکەڵنابین *
« ئەدمۆند کاندلەر »

« ئەدمۆند کاندلەر » یەکێکە لـــەو کەسانەی لەگەڵ هێزی داگیرکەرانی بەریتانیادا بوون کـــە لە ١١ی ئاداری ١٩١٧دا هاتنە بەغداوە ، یادگارنامـــە ــ کانیشی دەربارەی ئەم بارگەیە لەدوو بەشدا نووسیوەو لە ســـالی ١٩١٩ دا لە لـــەندەن بلاّوکراوەتەوە . « کاندلەر » ناوی لەم کتێبـــەی ناوە « رێگای درێژ تابەغدا ــ بەچاو بینینێکی ولاّتی وادی رافیدەین ــ » تیـــایدا باسێکی تەواوی ئـــەو بارگەیە دەکات بۆ سەرعیراق لە دابەزینییەوە لە فاو ، هـــەروەها باسی ئەو شارانەش دەکات کە سوپای داگیرکـــەر پێیدا تێپەڕیوە ، کتێبەکـــە و ـش کەوتۆتەوە باسکردنێکی جوگرافیایی‌و کۆمەلاّیەتی بێت زیاتر لەوەی پیشاندانی کارو فرمانە سەربازییەکان بێت .

« کاندلەر » وا بە دوورو درێژی باسی بەغـــدا دەکات کە هیچ کەسێکی تر دەربارەی بەغدا لـــە کاتی دابەزینی هێزە داگیرکەرەکانی بەریتانیادا وەکو ئـــەمی باس نەکردووە . ئەو باسی سێ‌لایەنی ســـەرەکیی دەکات کە ئەمانەن :

(١) باری گشتیی خەلکەکە لەو کاتەدا کە هێزە داگیرکەرەکان هاتوونەتە بەغداوە .

(٢) بەغدا وەك چۆن تورکە کشاوەکان بـــەجێیان هێشتبوو .

(٣) جوانیی مالەکان‌و سروشت .

جا بۆ ئەوەی بەتەواوی ئاگامان لـــەو بارەی ئەو رۆژ بێت واپێویست دەکات بلێین بەغـــدا لـــە کاتی داتنی داگیرەکەرە بەریتانیاییەکاندا لـــە دواکەوتنێکی شـ ـەستانیانەی وادا بوو کە سەرەتاکانی دەگەڕایەوە بۆ رووخانی دەولەتی عەرەبیی ئیسلامی لەوکاتەدا کە داگیرکەرە مەغۆلەکان لە سالی ١٢٥٨ دا بەغـــدایان داگیرکرد . بۆیە ئەوباسە جـــوانەی کە « کاندلەر » دەیکات بێگومان هەندێك لایەنی ئـــەو ناهەمواریەی تیایە کە بەغدا تیایدا دەژیا، بەلاّم ئەم لایەنە ناهەموارانە لە هەمان کاتیشدا ئەو جیاوازییە شارستانییە پیشان دەدات کە لە ـ ـوان ئەو واقیعەو ئەو بارەدا هەبوو کـــە بەغدا لە رۆژانی گەشـــە سەندنیدا لە ســـەردەمی عەباسییەکاندا بەخۆیەوەی دیـــبوو ، لەگەل ئـــەم ـێشکەوتنە شارستانییەدا کە ئێستا پیێ‌گەیشتووە . بەلاّم لەگـــەل ئەوەشدا کەلەپووری شارستانیانەو شوێنەوارەکانی لە گشت زەمانێکدا دیار دەبێت‌و هیچ کەسێك ناتوانێت چاوی لێبپۆشێت . « کاندلەر »یش لە باسکردنی بەغدادا بۆمان تەواو راستگۆ بووە .

لەو بەشەی کتێبەکەیدا کە دەربارەی بەغـــدایەو لەژێر ناوی « رۆژانی یەکەم لە بەغدادا » یەوکە لـــە بەشی دووەمی یادگار نامەکـــەیدا بلاّوکراوەتەوە ؛ « کاندل[illegible] » بە باسی باری گشتی شـــارەکە دەست پێدەک[illegible] کات[illegible] هاتنی هێزە داگیرکەرە بەریتانیاییە ــ کا[illegible]ـەوەی تورکـــەکان بـــەبێ شەڕکردن لێ[illegible] . تورکەکان لە سەعات‌دووی بـــەیانیی رۆ[illegible]ی ئاداردا لە بەغدا کشانەوەو شار بۆ ماوەی حەوت سەعات بە بەرەلاّیی مایەوە تاوەکو داگیرکـــەرە نوێیەکان لەساعات نۆیی بەیانیی هەمان رۆژدا لە لای بابولشەرجییەوە لەدەستی رەسافەوە هاتنە ناوەوە :ــ

« لەکاتی پێشکەوتنماندا بەرەو بەغدا بەرێگایەکی بێناودا هاتین تاگەیشتینە بەربەستێکی رووخاو کـــە شوێنـــــەواری دەروازەی خوارووی لێوەدیاربوو . پاشان بەلای چەپدا سووڕاینەوەو خۆمان لـــە نزیکی رووبارەکە بینییەوە بەرامبەر بـــە سەرەتای مالـــە

گەورەکان کە کەوتبوون سەررۆخی دیجلە . کـــە چوینە ناو شارەوە خەلکێکی زۆر لەمبەرو ئەوبـــەری ڕێگاکەدا ڕاوەستابوو . . دوکانو بازاڕەکان هیـــچ شتێکی وایان تێدانەبوو ، چونکە تورکـــەکان گشت خۆراکو کەلو پەلەکانیان لەگەڵ خۆیاندا بردبوو . دوا شەمەندەفەری تورکیش کەلەشار دەرچووبوو بەیانیی ڕۆژی ١١ ی ئادار کـــەوتبووە ڕێ . یەکێك لـــە بازرگانەکان وتی لەنێوان ســـەعات دووی بـــەیانیو وەختی هاتنی ئێمەدا بۆ بەغدا نزیکەی بایی‌دوو ملیۆن فرەنك شتومەکیان بە تالان براوە . .

کاتێك کە زیاتر چووینە ناوشارەوە چـــاومان بەچەندین دزو جەردە کەوت کـــە پەنجەرەو مێزو چرپایەی قورسی لەدارو ئاسن دروستکراویان بـــە شانەوەبوو . جگە لە ئەسکەمیلو شوورەی باخچـــە گشتییەکانو ئەم جۆرە شتانەی کە بەئاسانی دەتوانرا هەلبوەشێنرێت .

بەشەقامی خەلیل پاشادا ڕۆیشتین کە تەنیـــا شەقامێکی ،انە لە شارەکەدا . بە بۆنە ژێرکەوتنەکەی کووتەوە ــ واتە شکانی هێزە بەریتانیایەکان لـــە گەمارۆدانەکەی کووتدا ــ ناویان لێنابوو شـــەقامی هندنبورگ . شەقامێکی جوان یان دلگیرنییە . دیـــارە ڕێکوپێك کـــردنی درەنگ درەنگ بـــووە چاککردنی لەسەرخۆبووە . وێرانکاری لـــە گشت شوێنێکیدا هەیە . دیوارو دنگە رووخاوەکان هێشتایش لە ســـەر جادەکاندا ماونەتەوە .

نۆزدە ســـاڵ لەمەوبەر جارێك بـــە بەغدادا تێپەڕیم ، ئەوساکە جادە لە دەستی چەپی ڕووبارەکەوە نەبوو ، هەندێك جێگای جوان لـــە هەندێك جادەدا هەبوو ، کەری سپیی بچووکیش بـــە ئاسانی دەست دەکەوتو کەسیش لە دەولەمەندەکان خۆی [illegible]ەوە بـــە زیاتر نەدەزانی سواریان نـــەبێت ــ لە[illegible] [illegible]اری عەرەبانەیەکی هاتوچۆ بووم لـــە بەغد[illegible] [illegible]و حیللەو برسو نەمروود چوار هێستر ڕایان [illegible] ، زۆر لە سەرخۆ دەڕۆیشت » .

پاشان « کاندلـــەر » دەچێتە سەر باسکردنی کۆلانو ماڵەکانی بەغـــدا ئەوســـاکە واتـــەنۆزدە ساڵ‌لەوەوبەرو دەڵێت :

« لە ئەمبەرو ئەوبەری شەقامی خەلیل پاشـــادا کە بەناو شارەکەدا شان بە شانی ڕووبارەکە ئـــەکشێت گەڕەکەکانی موسلمانەکانو گاوورەکانو جوولەکـــەکان هیچ نەگۆڕاون ، کۆلانەکـــان ئەوەندە تەنگن جێگای ڕەتبوونی ئەسپێکیان تیانابێتەوە ، خۆ ئـــەو تاقو پەنجەرەداسولکەییە فراوانانەی کـــە زیـــاتر رووی ماڵەکانیان گرتووە ، خەریکن بە یەکەوە بنووسێن . لە هەر یەکێك لەم پەنجەرانەوە ئافرەتان بە پەچەو بە بێ پەچە سەیری دەرەوەیان دەکرد ، هەر گەڕەکەی بەپێی ئەوەی ئایا موسلمانن یان گاور یان جوولەکـــەن . نەخشی سەر پەنجەرەکان خوراون ، بەلام دەرگاکان بە بزمار نەخشێنراونو هەریەکـــەیان دەسکێکی مسی دلگیریشیان پێوەیە . لە کووچەو کۆلانەکاندا کـــە کەسێك دەتوانێ هەردوو باڵی درێژ بکـــاو دەست بگەیەنێ بـــە هەردوو دیواری ئـــەمبەرو ئەوبەری کۆلانەکە ، دەروازەی ماڵەکان دەچێتە سەرحەوشێکی فراوان کەلە ناوەراستە کەیدا دار پرتەقالو هـــەنار نێژراوە ، وەکو لەشـــارە ڕۆژهەلاتییـــەکاندا باوە ڕەوگەیەکی تەسك دەتگەیێنێتە حەوشەی ماڵەکە .

سەربانی ماڵەکان بۆ سەرگەرمو ئاشقو دزەکان وەکو ڕێگا چەندین میل دەکشێن . پەنجـــەرەکانیش ئەوەندە لێکەوە نزیکن ڕۆمیۆو جولێت دەتوانن لێیانەوە بەچرپە لەسەر ژوان ڕێك بکەون . »

« کاندلەر » لەکووچەو کۆلانە تەنگەکانی بەغداو ماڵە دێرینەکانی دەرمان ئەهێنێو باســـێکی ژیانی سەرجادەکانمان بۆ ئەکا :

« لەچایخانەکاندا خەلکی بەکۆمـــەڵ دائەنیشن ، سەرگەرمی گفتوگۆ یان بیرکردنەوە یـــان یاریکردنی تاولەو دۆمینەن . قاوە بۆخواردنەوە کەمەو ، جگەرە دەست ناکەوێ ، جۆرە گردبوونەوەیەکی غەمناکـــە . پاش سەعاتێك لە هاتنمان ئیتر کەس گوێی بە سوپای داگیرکەر نەدەدا . ئەوبازارو دوکانانەم لەبیرە کـــە ئاوێنەی ژیانی شارەکە بوون بـــەلام ئێستا دیمەنیان ئێجگـــار خەمناکـــە : دوکانەکان بەتاڵەو داخراونو هەندێکیشیان روخێنراون . ماوەیەکی زۆری ئـــەوێ تاپێ لە شتومەك دەبنەوە .

لەم شەقامانەدا کەبەتاقو ژێر زەوی تەنراونو جمەیاندێ لەعەرەبانەی سواری وسەربازو چـــەك ، پیاوشتی ســـەبرسەیر ئەبینێ : پێچکەی پێشـــەوە تۆپێکی ٦٠ پاوەندی ســـــەربانی ژێرزەوییـــەکی ڕوخاندووەو کـــەوتۆتە ناوییـــەوە لەجێگای ڕوخاوییەکەوە ســـەری جوولەکەیەکی چاوئەبلەق لەناوژێر زەوییەکەدا دەبینرێ ، لـــەلایەکی ترەوە هێسترێکی سربەی پیادە دەمیخستۆتە ناو سینیەك شیرینەمەنی کەبەدەستی کچێکی شانداچەکاوەوەیە ، کەچی لەلایەکی ترەوە چاوت بەسوالکەرێکی تەلەوی عەجەم ئەکەوێ لەبەر دەرگای ماڵێکـــدا ڕاوەستاوە

لەبرسا هاوارو واوەیلایەتی .

سەربازەکانمان کـــەهاتنە ناوشارەوە ماندوێتی راوانانە دوورو درێژەکەیان لەبیر چووەوە ، خۆڵەکەی بەغدانازار شکێنی لاقەکانمان بوو ، بـــەڵام ئەوخۆڵە تەلیـــــماویە نەبووکـــــە لـــە چیرۆکی شەوە ئەفسووناویەکانیاندا بیستبوویان ، ئەمە نەئەوشارەی هاروونە رەشیدە کەئێمـــــە بیستوومانەو نە ئەوەی نەبوو خوز نەسرە کە ئەمان ویست ببینین . »

ئیستگەی شەمەندەفەرەکە دەکەوتـــە دەستی کەرخەوە کەلەچاو دەستی رەسافەوە ئێجگـــار بچووك بوو . دەوریەکانی پشکنینی سەر بە بەریتانیا لـــە ســــەعات ٥٤ر٥ ی بـــەیانیی رۆژی ١١ ی ئاداردا گەیشتبوونە ئیستگەکە ، واتە پێش ئەوەی ســـوپای داگیر کەر لە دەستی رەسافەوە بێتـــە ناو بەغداوە ، « کاندلەر » کـــــە دوای داگیرکردنی دەستی رەسافە ئەپەڕێتەوە بۆ دەستی کەرخ دەڵێت :

« دوا شەمەندەفەر لە سەعات دووی بەرەبەیاندا لە بەغدا دەرچووە ، خەڵکی بەرەو دایـــەرە چۆڵەکەی جێگاگرتن پاڵەپەستۆیان بوو لە بلیتی سەفەر کردن بۆ ئەستەمبووڵ دەگەڕان . یەکێك لە سەربازەکانی دەویە کـــە لیستەی کـــاتی رۆیشتنی شەمەندەفەرەکەی دۆزیبەوە . ئەفسەرەکانی « رەشە پاسەوان » بێگومان زۆر پەشـیمان دەبنـــەوە لەوەی زەنگی ئیستگەکەیان لەگـــەڵ خۆیاندا بۆ یادگار نەبردووە .. ئیـستگەی بێتەلەکە ــ لەدەستیکەرخدا ــ بـــە پارەیەکی زۆر تازە تەواوکرابوو ، لەو دامەزراوە گەورانەبوو کـــە ئەلمانەکان بنیادیان نابوو ، یەکسەر لەگەڵ بەرلینـــدا پەیوەندیی هەبوو . تورکەکان ســـەر لە بەیانیی رۆژی ١١ ی ئادار دەستگای قـــەناردنەکەیان تەقاندبووەوە ســـەربانی ئیستگەکەیش رووخابوو ، چـــاڵێکی قووڵیش لـــە ناوەراستی زەویەکەیدا هـــەبوو ، ئەریلەکەش کەوتبووە سەر دیوارەکانی تـەنیشتی ، یەکێك لە گەرمکەرە زلەکانیشیان تەقاندبووەوە ...

شتێکی دڵ هێمنکەرەوەدیە لەو دیمەنی وێرانکردنی زانستیە دوور بکەوینەوەو بەو « گوفـــە » خێرانە جارێکی تر لەروبارەکە بپەرینەوە کـــە لە سەردەمی نەبووخەز نەسەرەوە بەکار دەهێنرێ .. لـــە سەعات ٣٠ر٩ ی بەیانیی رۆژی ١١ ی ئادار دا سێ کـەتیبەی سەر بەلیوای ٣٥ لەدەستی راســـتەوە بۆ دەستی چەپ ــ لـــە رەسافەوە بۆ کەرخ پاش داگیرکردنی رەسافە بە نیو سەعاتــ پەڕیبەوەو لەوێ ئۆردوگایەکی دامەزراند . پێویست بوو ئـــەم کەتیبانە گوفـــــە بپـــەڕنەوە چونکـــە تورکەکان پردە دارینەکـــەی بەلەمەکانیان تەقاندبووەوەو رووخاندبوو . لیوایـــەکی سوارەیش کازمییەی داگیرکرد . »

« کاندلەر » لەئوتێلی دیجلە ــ هوتێل تایگەر ــ دابەزیبوو ، کە وای باس دەکا لە ســـــــەر تەرزێکی ئەورووپاییانە لە سەر روبارەکە لە دەستی رەسافەوە دامەزرێنرابوو ، دەشڵێت سەعات ١١ ی ئێـــوارەی رۆژی ١١ ی ئادارشێوی لەوێ کردووەو خـــــاوەن ئو ەکـــە ناوی فەرماندەی ســـوپای داگیرکـــەری لێپر سیوەو ئەمیش پێیوتووە . بۆ رۆژی دوایەکەی ناوی تێلەکە بووە بە « ئوتێلی مۆد ــ هوتێل ماود » ، وایش دەزانم ئەم ئوتێلە « ئوتێلی » کۆشکی دیجلـــە ــ تایگەر پالاس ــ » سەکە ئەمڕۆ بەناوی « قصر الدجلە» دەناسرێو کـــەوتۆتە شەقامی رەشـــید لە سـەر روبارەکە « کاندلەر » باسیدا ئەڵێ :

« بەلێوار ی روبارەکـــەدا رێگا نەبوو . مـــاڵە گەورەکانو کۆن ولیەکان یەکسەر لە ســـەر لێواری روبارەکـــەو لە ســـــەر شۆستەی بتـــەوی قـــەڵا ئاسادروستکرابوون . زوربەی ئەم ماڵانە باخچـــەی بچووکی تیـــایە کـــە لێیەوە بە پێپلکانـــەی بەردینداەبەزێتە ناو روبارەکەوە . لە بۆشایی نێوان ئەم ماڵانەدا رەوگە هەیە . لە هەندێك شـــوێندا ئەم رەوگانە بەژێر ماڵەکاندا تێدەپەڕێ کە ئافرەتان بـــە حاجەتی مسینەی مل درێژی نەخشێنراو ئاو لـــە روبارەکەوە دەبەن . بەلەمەوانەکانیش چـــاوەڕوانن خـــەڵکی بەکرێیانبگرن . هەروەها ئاو فرۆشەکانیش کە کون...ان پڕ لەئاو دەکەنو دەیخەنە سەر پشتی گوێ...ەکانیان . »

« کاندلەر » دەچێتە گەرەکی سەرای لـــە رەس...ەو باســـێکی وردی سەرا حکومەتییەکـــە لەوکاتەدا دەکـــا کە بەریتانیایە داگیرکەرەکـــان تیی چوون :

سەرا شارستانیو حکومەتییەکە دەکەوێتـــە ئەوبەری لای سەرووی شارەوە . چـــارەکە میلێك زەویی لە سەر روبارەکـــە گرتووە : تەکـــە نەکانی سەربازەکانو دادگای دادو ئەنجومەنی هەرێمو گشت نووسینگا حکومەتییەکانی ولایـــەتی عوسمانییەکانی تیایە . لێرەدا راستایەواهەیە بەشی گشت ئـــەو هێزانە دەکا کە شار پێویستیی پێیەتی بۆ پاراستن .

خانوو بەرەکانی د ،رەی ئەم راستاییە فراوانو پتـــەون : نووســـیداو ژێرزەوییەکان بـــەهۆی کونودەلاقـــەوە با ‌ـ دەکرێن‌و پلـــەی گەرمـا لەژێرزەوییەکاندا ٨ ــ ١٠ پلە لە سەر زەوی‌کەمترە . .

مرۆڤ پێویستی بە چەندین رۆژ هەیە تا هەموو شتەکانی ناو سەرای بدۆزێتەوە . زۆر شت هەیە لەو پاشماوانەدا بدۆزێتەوە کە لە پایتەختـدا حکومەتێك بەجێی هێشتوون ئەوەندە ماوەی بەدەستەوە نـەبووە بە ئارەزووی خۆی هەلبێ . پاش ١٢ سەعات لـــە کشانەوەی تورکەکان ئێمە خەریکی پشکنینی دایـەرە حکومەتییەکان بووین . ئەتوانین بلێین لە هـــــەر ژوورێکدا شتی وامان دۆزیەوە کە گومانی تێدانییـە تورکەکان دوو دلبوون لـــە بەجی هێشتنی ئەگـــەر گیروگرفتی گواستنەوە نەبوایە. لە یەکێ لەدایەرەکاندا چەند نەخشەیەکی ژماردن‌و لەیەکێکی تردا لیســتەی داهـاتە بازرگانییەکانمان دۆزیەوە . لـــە ژوورێکی تریشدا چەند جانتایەکی رەسمی‌و چـــەند بلیتێکی ئەندامێتی تایبەت بـە لیژنەی بەرگریی نیشتیمانیمان دۆزیەوە ، کاغــەزەکانی بەشی ئاودێریش لـــە راستاییەکدا لـــە ناوەراست باخچەیەکی پرتەقالدا پەرت‌و بلاو کرابووەوە ، بەلام ئەو نەخشەو پلانانـەی « ولیەم ویلکۆکس کێشابوونی لە ژوورێکدا یـــان بەدیوارەکانەوە هەلواسرابوون‌و یانیش لە ســـەر زەوییەکە پەرت‌و بلاو کرابوونەوە .

لە قەلاکەی سەرایدا کۆمەلە چەکەکان لەگەل پشکنینی یەك بەیەك مالەکاندا تادەهات زیاتر دەبوون. جگە لە تفەنگ‌و شیرو دەمانچە ، تفـاقێکی زۆریشمان دۆزیەوە کە لە باری سەرنجی سەربازییەوە ێکـەلك بوون ، بەلام جێگای سەرنج بوون ، لە [illegible] گولله تۆپی بەتال‌و کۆن کە هی سەردەمی سو[illegible]ون لەگەل ئەو تفەنگانەی کە سالی پار لـە [illegible]ان هێشتبوون . وێنەی جەنگاوەران‌و ئاژەل ل[illegible]ـەر لوولەی تۆپەکان کێشرابوون کە لـــە ناوەندیشـیاندا نەخش‌و نیگاری نووسین بە عەرەبی‌و فارسی هەبوو . « نصر من الله وفتح قریب » نەخشێك‌بوو لە ســـەر یەکێك لەم تفاقە رەقانە نووسرابوو کـــە مێژووەکەی دەگەرایەوە بۆ سالی ١٥٤٦ ی ز . ! لەجێگایەکی تردا نووسرابوو « شـــا سەفەوی مەلیکی ســــەرکەوتن شوێنەواری تورکەکان ئەســـرێتەوە . ئەم تۆپــە هەناسەی ئاگرین ئەداتەوەو وەکوئەژدیها تورکـــەکان ئاگر باران ئەکا ! » .

پاشان « کاندلەر » دەچێتە جێگایـــەکی تری بەغداو باسی گورستانەکانمان لـــە هەردوو دەستی رەسافەو کەرخدا بۆ دەکاو ئەو هەستەی خۆیمـان بۆ دەر ئەبرێ کە لە کاتیچوونەئەم شوێنانەدا هـــەستی پێکردووە :ـ

« تەنیا رەنگێك کە لە بەغداو پایینەکانیدا ببینرێ هـــەر رەنگی‌شین‌و زێرینی کۆنـــە کە مزگـــەوت‌و منارەکانیان پێ‌رەنگ کراوە . ئەم نەخشە بریقەدارانە گۆرینێکی دەمار خاوکەرە لـە ولاتێکدا رەنگـــەکانی چۆتەوە بەهۆی ئەوخۆل‌و تۆزەوە کـە زەوی‌و دیوارو سەربانی مالەکانی پۆشیوە ، جگـــە لەو وردە تۆزە گەرمەی کە بەسەر گشت شتێکدا دەخولێتەوە .

هـــەر وەکو لە شارە ئیسلامییە کۆنەکاندا باوە دیارترین شت لە پایینی شاردا هەر گۆرستانەکانە . لەدیوی ناوەوەی ئەو بەربەستەدا کە چـوار دەورەی شاری داوە ــ دەستی رەسافە ــ گۆرسـتانێکی زۆر هەیە کە بۆگەنییەکی وشکیان لێدێ . رێگاکەی پشت بەربەستەکە بەبیـــابانەدا دەگاتە ئێـــران ، دیارترین نیشانەشی ئەو ئێسك‌و پروسکانەیە کە کۆمەل کراون. نیشـانەکانی رێگاکە بریتییە یان لەمزگەوت یان گۆر !

لـــەدەستی چەپدا ــ کەرخ ــ ژنەکەی هاروونە رەشید لە ژێر منارەیەکی درێژی لێوار نەخشـــراوی سەرخرِدا چاوی لێك ناوە . ئەو گردەی کەدەکەوێتـە نێوان ئارامگاو مزگەوتەکەوە بەجۆرێك پرە لە گۆر کە جێگای ناشتنی مندالێکی یەك مانگانەشی تێـــــدا نابێتەوە .

کاتێك کە لەوناوەدا دەگەراین لاشەیەکی بە چـەشەف پێچراویان لە سەر تەختەیەکی دارین هێنا ، جێگـــا نەبوو لەم شوێنە قەرەبالغەدا بینێژن ، بۆیە نزیکترین جێگای شیاو بێستانە خۆلە پەتاینیەکەی دارخورماکان بوو کە بەرامبەر بەگۆرستانەکەیە ، لەوشوێنەی کـــە شیوەن‌کەرە سپۆرەکە شـــین‌و شەپۆری بووو خۆلی بەرەولای ئێمە بە بادائەدا. ئەوشیوەنکەرە تەنیاشتێکی زینـــدوو بوو لەم ناوە مردوەدا . لەهـــەمووشیان مردووتر « زوبـــەیدە » بوو لـــەگۆرەکـــەیدا ــ ناوی‌گۆری‌ژنەکەی هاروونە رەشـــید بە « ئەلست زوبەیدەباوە لە کاتێکـــدا ناوەراستەکەی « زۆمرد خاتوون » ە ــ رۆمانسێتی‌و ئەفسانەکانی لەگـــەل

خۆیدابردوته گۆڕەوەو لەم رۆژە سەختانەدا گشت گەشەو هەستە رۆمانسییانەکەی سیس‌و وشك‌بۆتەوە » .

✶ ✶

« کاندلەر » ئەڵێ : « لە بەغدادا شتی مرۆڤایەتییانە زۆرە سەرنج رابکێشێ ، بەڵام لەم شارە دێرینەی کە ئێستا رووخاوو پڕ لە زڕوزبڵە بەلای ئەوکەسانەوە کە لە رەش دەگەڕێن شتێکی گرانە بزانرێت چ هەستێکیان لە لادروست بووە . چونکە ئەوەی بەتەمای بوون ببینن نەماوە ، بێگومان ئێستا ئەوکەسانە یەکسەر لە خەیاڵە خۆشەکانیان بەئاگا دێنەوە » .

« کاندلەر » تاکۆتایی مایسی ئەو ساڵە لە بەغدا مایەوە هەلی ئەوەشی بۆ رەخسا لەگەڵ بەغدایییەکاندا لە سەربان بخەوێ :—

« لە کۆتایی مایسدا ئەتوانرێ بەرگەی گەرمای بەیانیان بگیردرێ ، بەڵام گەرمایی خۆرەکە تادێت زیاتر دەبێ . ئێمەیش وەکو خەڵکی ئەم وڵاتە لە سەربان دەنوستین . لە سەرەتای نیساندا گشت سەربانەکان چۆڵ بوون ، بەڵام داهاتنی مانگی مایس وای لەگشت بەغدایییەکان کرد ، چ پیاوو چ ژن‌و چ منداڵ ، پەناببەنە بەر سەربان بۆ نوستن . پیاو کە بەیانیان هەڵئەسێ‌و سەرنجێکی سەربانیماڵەکان ئەدا لە دەریایەك لە نوێن‌وجێگای نووستن زیاتر هیچ نابینێ . باشترین رێگایش بۆ نووستن ئەوەیە دەورەی جێگاکەت بەپەردەیەکی تەنك بدەی بۆئەوەی لە مێش‌و مەگەزی بەیانیان رزگارت بێ . هەژارەکان لە سەر سەکۆیەکی دارینی بەهێز دەخەون‌و لێفەلە خۆ دەئاڵێنن . لە ماڵە بچووکەکەی تەکمانەوە سێ خێزان دەژیان کە (٢٨) منداڵیان هەبوو لە سەربان لەسەر (١٠) جێگای گەورەی چوارگۆشە دەنوستن کە لە سەکۆی دارین دەچوون دەوریشیان شوورە کرابوو نەوەکو منداڵەکانیان بەر ببنەوە . بەیانیان لە مێروو گەڕان وادەگەیەنێت خەوی شەوی رەحەت نەبووە . لە یەکێك لە سەربانەکاندا چاوم بە بەرخێك کەوت‌و لە سەربانێکی تردا عەلەشیشێك ، لە کاتێکدا لەقلەقێك لەسەر منارەی مزگەوتەکەی تەنیشتماندا قوت بووبووەوە . . ئەمە لە مانگی نیسان‌و مایسدا ، کاتێك کە لە کۆتایی ئەیلوولدا گەڕامەوە بۆ بەغدا نە بەرخەکەو نە عەلەشیشەکە نەمابوون ، تاوەکو لەقلەقەکانیش رۆیشتبوون ، بەڵام پیاوان‌و ژنان‌و کۆمەڵە منداڵەکانیان مابوونەوە ، لەوەیش ئەچووزیادیان کردووبێ . »

« کاندلەر » دەڵێت : هاوینی ساڵی ١٩١٧ گەرمترین هاوین بوو وەك خەڵکی ئەڵێن بە سەر ئەو نەوەیەدا تێپەڕیبێ . بۆیە ئەمیش لە دوو مانگی تەمووزو ئابدا رۆیشتەوەو لە سەرەتای ئەیلوولدا گەڕایەوە کە هێشتا گەرما لە جۆشدابوو ، لە (١٢) رۆژی یەکەمی ئەو مانگەدا گەرما (١٠) پلە لە ئاسایی گەرمتربوو ، هەوا تەڕو لینج ، ژێرزەوییەکان تەنیا پەناگای خەڵکی بەغدابوون بۆرزگار بوون لەو گڕەو گەرمایە . « کاندلەر » باسی ئەوژێر زەوییانە ئەکاو دەڵێت :

« لە زوربەی ماڵەکاندا ژێرزەوی هەیە ، قووڵی ژێرزەوییەکان شەش پێ دەبێ . پلەی گەرما لەم ژێر زەویانەدا لە ژوورەکان بەنزیکەی (١٠) پلەکەمترە ، بۆیە هەڵاتن بۆ ژێر زەوی مایەی خۆشییە ئەگەر چیش هەوای ژێر زەوی پەنگاوو گرانە . کونەباکێشەکان لە سەربانەکانەوە دەردەچن‌و وەکو قلنسوەوان‌و هەموویان روویان لە یەك لایە تاوەکو بای‌شەماڵ بکێشن کە شنەی خۆشی لە ئاسماندا هەیە » .

« کاندلەر » ئەم قسە خۆشانەی دەربارەی بەغدا بە باسی دیجلە لە کاتی رۆژ ئاوابووندا کۆتایی‌پێ‌دێنێ:

« لەگەڵ ئەو هەموو وێرانکارییەدا کە بەسەر بەغدادا [illegible]تووە ، سەرنجم دەربارەی ئەم شارە ئەوەیە وێنە[illegible]ی خەمناکە .. پێویستە لە سەر ئەو[illegible]وڵی لە ئەفسوونی ئەم شارە ئەکەن دەم[illegible]ن لە لای ژووروویی روبارەکەوە رابوەستن تا چ[illegible]ن بەداکشانە باریکەلانەکەی ئەم روبارە بکەوێ‌و ببینن چۆن مزگەوت‌و منارە کووژەکەییەکان لەگەڵ تیشکی خۆری لار بووەوەدا تێکدەئاڵێن کە لە لای چەپی روبارەکەوە وردەوردە دڕئەدەن‌و لە رەنگی پرتەقاڵییەوە بەرەو رەنگێکی تۆخی‌گەش ئەچن ، لە هەمان کاتیشدا دارخورماکان لەلای رۆژ ئاواوە وێنەیەکی سێبەرین بەرامبەر بە ئاسمانی بێگەردی رەنگ شینێکی کوژاوە ئەکشێن . »

✱ رۆشنبیری نوێ کردویە بە کوردی ✱